

„[...] od szeregu lat dziesiątków stała się geografia nauką państwową, stała się symbolem państwowości. Naród polski czuł instynktownie ów związek między państwem i geografją, czuł tęsknotę do zakazanego, a słodkiego owocu wolności... przez geografję”.

Eugeniusz Romer

(Przedślowie, „Ziemia” 1934, XXIV: 190).

Wstęp

Geografia jest jedną z pierwszych nauk uprawianych praktycznie na świecie. Nazwa geografia (gr. *geographia*) pojawiła się po raz pierwszy w starożytnej Grecji, a za jej twórcę uważa się Eratostenesa (276–194 p.n.e.). Określenie *geographia* znaczy tyle co opisanie Ziemi (*ge* – ziemia, *grapho* – piszę). Nieco później znakomity uczony grecki, Klaudiusz Ptolemeusz (100–168 n. e.), twórca słynnego i obowiązującego przez kilkanaście wieków geocentrycznego systemu astronomicznego, uszczegółowił to pojęcie, stosując nazwę *geographia* do określania nauki, która przedstawia kartograficzny obraz Ziemi. Oznaczało to konieczność uzupełnienia opisu mapą, co stało się możliwe z chwilą podjęcia prób pomiarów Ziemi.

Rozwój wiedzy geograficznej doprowadził z czasem do wykształcenia się nauk geograficznych, które są obecnie zbiorem subdyscyplin, działów czy gałęzi, będących – zdaniem Stanisława Leszczyckiego (1962) – naukami o przestrzennym zróżnicowaniu struktur fizycznogeograficznych i społeczno-ekonomicznych oraz ich wzajemnych powiązaniach przestrzennych. Wraz z rozwojem wiedzy geograficznej zaczęło wzrastać zainteresowanie dziejami tej dyscypliny. Badania nasiliły się w XIX stuleciu, kiedy powszechnym zjawiskiem stały się studia dotyczące historii poszczególnych dyscyplin naukowych. W przypadku geografii największe sukcesy mieli w tym zakresie badacze francuscy i niemieccy.

Ten nurt badawczy podjęli również uczeni polscy. Powszechnie przyjmuje się, że zapoczątkował go w drugim dziesięcioleciu XIX w. Joachim Lelewel. Pierwsze jego prace z tej dziedziny powstały jeszcze w okresie, gdy przebywał w Polsce. Zmuszony do emigracji po powstaniu listopadowym, tworzył głównie w Paryżu i Brukseli. Tam też przygotował najważniejsze opracowania dotyczące historii geografii. I choć problem ten rozpatrywał w skali światowej, zawsze podkreślał rolę Polski w dziejach badań geograficznych. Później problematykę tę zaczęli podejmować inni badacze, wśród których dominującą grupę stanowili geografowie. Okres wielkiego rozwoju polskiej historii geografii wiązał się z działalnością Bolesława Olszewicza (zm. 1972) i Józefa Babicza (zm. 2007). Zainteresowanie geografów kontynuowaniem takich studiów jest jednak niewielkie. Warto w tym miejscu przypomnieć, że w Zakopanem nad bramą

starego cmentarza wyryto napis: „Narody, które tracą pamięć, giną, Zakopane pamięta”. Trawestując tę myśl pragniemy, aby geografowie polscy mogli się szczycić dewizą: „Nauki, które tracą pamięć, zanikają. Geografia pamięta”. W znacznej mierze idea ta przyświecała inicjatorom niniejszego opracowania.

Dotychczasowe badania dotyczyły historii geografii polskiej w określonym przedziale czasowym lub konkretnej dyscypliny. Autorami takich prac byli zarówno geografowie, jak też historycy (zwłaszcza Henryk Barycz i Kazimierz Opałek), zajmujący się dziejami nauki w ogóle, a nauk przyrodniczych w szczególności. Z różnych powodów nie podejmowano samodzielnych prób całościowego opracowania historii polskiej geografii. Nasuwa się przy tym pytanie, dlaczego się tak działo? Co sprawiło, że dzieje polskiej geografii były skromnie traktowane w pracach dotyczących rozwoju horyzontu geograficznego na świecie (np. Z. Długosz 2001, J. Loth 1928, W. Nałkowski 1907, S. Nowakowski 1934–1935, H. Pachonński 1912, S. Pawłowski, E. Romer 1964, S. Srokowski 1937, J. Staszewski 1966)? Spośród wymienionych autorów jedynie Staszewski zaznaczył wyraźniej dorobek polski w formie odrębnych rozdziałów czy podrozdziałów. Przyczyn takiego stanu rzeczy było zapewne wiele. Najważniejszy był jednak brak zrozumienia dla tego typu inicjatyw i niedostrzeganie rangi studiów historycznych przez zarządzających przez lata polską nauką. Również wydawnictwa obawiały się zapewne, że studium takie nie znajdzie szerokiego odbioru. W obu przypadkach raził brak wyobraźni, zwłaszcza jeżeli chodzi o kilka ostatnich dziesięcioleci. Od wielu lat większość sondaży wskazuje bowiem, że właśnie opracowania zakresu historii i geografii cieszą się największym zainteresowaniem. To opracowanie wzbogaca dorobek literatury z pogranicza obu wymienionych nauk.

Znacznie lepszą sytuację notuje się w zakresie dziejów polskiego podróżnictwa. Odnosi się to zarówno do samej jego historii, jak i relacji z poszczególnych wypraw Polaków czy opracowań biograficznych.

W środowisku geografów powoli konkretyzowała się decyzja o przystąpieniu do realizacji kielkującej od lat idei opracowania historii geografii polskiej. W dyskusjach podkreślano, że studium takie powinno ukazywać rozwój geografii polskiej jako wiedzy o poznaniu naszych ziem i ich opisanii, w tym również w formie kartograficznej, a także geografii jako sformalizowaną naukę uprawianą na uniwersytetach, charakteryzującą się coraz rozleglejszym polem badawczym. Zwłaszcza w XX stuleciu wykształciły się nowe dyscypliny i subdyscypliny geograficzne, które rozwijały się równolegle do zachodzących przemian społecznych, kulturowych czy gospodarczych.

Szczegółowa koncepcja opracowania powstała w gronie inicjatorów przedsięwzięcia inspirowanego przez Komitet Nauk Geograficznych PAN. Propozycji było kilka, a każda z nich mogła znaleźć zwolenników (m.in. układ treści chronologiczny, bez specjalnego wyróżniania poszczególnych dyscyplin). Po dogłębnej dyskusji postanowiono zaproponować prezento-

wany w książce układ treści, który zdaniem redaktorów najlepiej oddaje specyfikę rozwoju polskiej geografii. Począwszy od drugiej połowy ubiegłego wieku charakterystyczną wartością stały się bowiem tworzące się dyscypliny, które dzięki dojrzałemu warsztatowi badawczemu wniosły istotny wkład w rozwój geografii w skali globalnej i krajowej.

Na całość opracowania składają się cztery podstawowe działy. Zamieszczone teksty mają charakter autorski. Pierwszy z działów obejmuje dzieje geografii polskiej do roku 1918. Rozważania sięgają początków wiedzy geograficznej na ziemiach polskich i poprzez analizę stanu geografii w różnych okresach dziejowych kończą się prezentacją historii podróżnictwa oraz procesu kształtowania się świadomości geograficznej Polaków. Przypomnijmy, że na wiek XIX przypadają początki kształtowania się geografii jako dyscypliny uniwersyteckiej. Pierwsze katedry geografii powstały na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie (1849, działała do 1852 i później od 1877) oraz na Uniwersytecie Lwowskim (1882).

Już na przełomie XIX i XX w. coraz wyraźniejszy stawał podział na dwa podstawowe kierunki badawcze: fizycznogeograficzny i antropogeograficzny (geografia człowieka). W okresie międzywojennym podział taki się utrwalił, przy czym zaczęły się pojawiać tendencje do dalszych zmian. Odzwierciedla to dział drugi, poświęcony dziejom poszczególnych dyscyplin geograficznych.

Kolejny dział jest poświęcony historii geografii w poszczególnych ośrodkach badawczych. Najdłuższą tradycję mają ośrodki w Krakowie, Lwowie i Warszawie, najmłodsze placówki powstawały w ostatnich trzydziestu latach.

Wreszcie ostatni dział prezentuje aktywność polskich geografów w międzynarodowych i krajowych organizacjach naukowych. Działalność ta została scharakteryzowana na przykładzie głównych stowarzyszeń, mających istotne znaczenie dla rozwoju ruchu geograficznego w Polsce i na świecie.

Redaktorzy i autorzy opracowania wyrażają nadzieję, że książka ta spełni oczekiwania różnych środowisk naukowych, a przede wszystkim wspólnot geograficznych. Ufamy, że jej ukazanie się umożliwi wprowadzenie na studia geograficznych obligatoryjnego kursu dotyczącego dziejów geografii w Polsce. Do przeczytania tej pracy zachęcamy zwłaszcza młode pokolenie geografów, które ciągle jeszcze ma niepełną wiedzę na temat tradycji i osiągnięć wybranej przez nich dziedziny nauki. Wreszcie, wierzymy, że po książkę sięgnie każdy Polak interesujący się dziejami naszej nauki i kultury.

Tak się złożyło, że naszą inicjatywę można uznać za swego rodzaju odpowiedź na apel Bolesława Olszewicza, sformułowany w 1914 r. W latach 1910–1913 odbył on studia geograficzne w Paryżu. Przesiąknięty ideami geografów francuskich, zaproponował przygotowanie wydawnictwa polskiego, które nazwał *Monumenta Poloniae Geographica* (*Pomniki geografii polskiej*). W niewielkiej książce, zatytułowanej *W sprawie wydawnictwa „Pomniki Geografii Polskiej”* (Warszawa 1914), zasugerował, aby całość składała się z czterech odrębnych części, obejmujących opisy Polski przez Po-

laków i cudzoziemców, geografię kronikarzy polskich, geografię czasów odrodzenia (I tom), podróże Polaków (II tom), geografię polską od czasów baroku (III tom), dzieje kartografii polskiej (IV tom).

Tekst Bolesława Olszewicza ciągle skłania do refleksji nad znaczeniem geografii w dziejach naszego narodu. Dlatego też nasze rozważania pragniemy zakończyć słowami tego wybitnego historyka geografii: „Wobec jego [tj. planowanego dzieła] znaczenia dla nauki winno ono zainteresować całą rzeszę specjalistów. Obecnie, przy wzmożonym polskim ruchu naukowym najstosowniejszy byłby czas rozpocząć pracę wydawniczą. Dla budowy w przyszłości gmachu nauki polskiej, specjalnie zaś gmachu geografii, należy zgłębić i poznać to wszystko, cośmy dotychczas na tem polu wykonali” (tamże: 13–14).

Mimo upływu prawie stu lat, słowa te nie straciły na aktualności.

Antoni Jackowski
Stanisław Liszewski
Andrzej Richling

Kraków, Łódź, Warszawa 2008